ҖӘМГЫЯТЬ

Комедия ике пәрдәдә

КЕШЕЛӘР:

Шәриф бай — мәдрәсәләр, мәктәпләр сала торган, ысуле җәдид сөя торган тугры гына фикерле карт бай.

Җуан бай — Шәриф байның энесе, тупас бай.

Хәзрәт — гади хәзрәт.

Мулла — гади мулла.

Мөәззин — хәйләкәр мөәззин.

Муса мирза — үзен бик динле дип күрсәтергә тырышучы, һәммә кешегә ярарга теләп йөрүче, банктагы бер писарь.

Салих — яңа татар егете. Тугры фикерле. Риясыз.

Җамал кода — бик мәтәгассыйб татар бае. «Бәдәвам»чы.

Бикә — гади бай хатыны.

Килен — гади яшь хатын.

Хуҗа угылы.

Асрау.

Халык — яшьләр, картлар.

Вакыйга Оренбургта, унтугызынчы йөзнең башларында.

БЕРЕНЧЕ ПӘРДӘ

Зур гына зал. Уртасында озын өстәл. Өстәл өстендә, графиналарда кызыл куаслар. Залда халык күп: кайсы озын өстәл буена утырган, кайсысы читләргә утырган. Өстәлнең башында күзлекле, чуар бишмәт кигән, чалма кигән бер мулла. Аның янында чапаннан, чалмадан тагы бер мулла. Аның янында ак бүректән бер хәлфә. Аның янында русча киенгән, кара мыеклы, яланбашлы бер мирза. Тагы мөәззин, бәдәлче, байлар, уртача халык, бай балалары.

Шәриф бай. Менә инде, җәмәгать, сезне шуның өчен өшәндердек. Хәзрәтләр килми...

Бер жуан бай. Чакырылгандыр бит, Әхмәди? (Шул арада яшь кенә бер приказчик килә.) Хәзрәтләрне чакырткан идеңме?

Әхмәди. Чакырттым. Барысына да әйттердем.

Бер бай. Әллә, җәмәгать, хәзрәтләргә ат җибәрикме?

Муса мирза. Әйе, вәт, хәзрәтләр үзләре булдырырга кирәк кебек күренә түгелме? Вәт, милләткә хезмәт эшендә алар, вәт, үзләре алдан йөри торган кешеләрдер? Шәриф абзый, сезнеңчә ничек?

Бер кеше. Юк, алай ярамый, хәзрәтләргә ат җибәрергә кирәк. Андый-бундый эшләре булгандыр.

Мөәззин. Әйе, үлем-җитем фәлән бардыр. Ил булгач, төрле хәл була.

Шәриф бай. Яман, пычак эшләре дә юк әле! Тик дошманлык белән генә килмәгәннәрдер. Аларга милләтең кадалып бетсен!

Бер кеше. Алар бидгатьтән куркалар. Әһле голямага, шул, бундый убществалар арасына да йөрергә ярамый инде. Пәйгамбәр заманында убщества булмаган.

Муса мирза. Ул, Садыйк абзый, алай булып бетәр микән соң? Ул инде, вәт, менә мин инде бу мөселманнарны да, барысын да убществага килмәгәннәр, болар җәмгыятькә («Җәмгыять» дигән сүзне бик мишәрчә әйтә.) килгәннәрдер дип уйлыйм. Мин үзем убществага килмәдем, җәмгыятькә килдем.

Халык (беравыздан). Убщества түгел! Җәмгыять, җәмгыять! Түгел!

Салих (аяк үзрә торып). Минемчә, җәмәгать, ул чакырылган хәзрәтләр, киләселәре килсә, килерләр иде. Килмәсәләр, шул: алар безнең җәмәгать эшләренә илтифат итмәгән булалар. Шуның өчен аларны көтмәенчә эшкә башларга кирәк.

Бер кеше (утырган җиреннән). Убщества эшеме, җәмгыять эшеме?

Салих. Ул бит җәмгыять берлә убщества арасында аерма юк!

Халык (кычкыра). Бар, бар!

Мөәззин. Убществаның бидгатьлеге бәдиһи!

Бер бай. Бидгать, бидгать!

Салих. Сез миңа сөйләргә бирмәдеңез. Җәмгыять — җыелыш дигән сүз, убщества да шулай дигән сүз!

Тавыш. Түгел, түгел! Убщества кирәкми! Җәмгыять кирәк!

Берәү. Пәйгамбәр заманасында убщества булганмыни?

Салих. Пәйгамбәр заманасында булган.

Тавыш. Тәүбә кыл, тәүбә кыл! Юк, юк!

Җамал кода (ачуланган тавыш берлә). Мин, әлхәмдүлиллаһ, яшем җитмешкә җитте, моңынча андый убществаларга кермәдем. Аллаһе Тәгалә бундан шундый убществалардан сакласын! Бөтен мөэмин-мөселманны убществадан сакласын! Әнә бит әле, бакчаларда шул убщества кешеләре музыкалар уйныйлар. Безнең мөселманны да шулай итеп музыкалар уйнатырга телиләрмени?

Муса мирза. Җамал абзыйның сүзе бик дөрест. Без беремез дә, вәт, ул әле урысларның менә бундагы музыкальный убществалары кебек убщества ачарга риза түгел! (Тавыш: Түгел, тугел!) Без менә, хәзрәтләр фатиха бирсәләр, җәмгыять ачмакчы буламыз. Җәмгыять, вәт, ул убщества түгел. Ул Салих әфәнденең сүзе дә дөрест. Ну, вәт, без — мөселман! Без дин кушканча йөримез.

Халык. Дөрест, дөрест.

Шәриф бай. Соң ул алай дөрест булгач, ул җәмгыять бидгать булгач, ник башка шәһәрләрдә ачканнар? Ник анда муллалар шул җәмгыятькә язылганнар? Менә, хәзрәтләр, сездән сорыймыз инде. Ул бидгать булса, сез безне тыеңыз инде.

Хәзрәт (күзлекле). Китапларда убщества дигән нәрсә юк. Инде аның хакында ачык ривайәтләр күренми. Ләкин инде, ул бит инде, менә әле Җамал абзый әйткәнчә, ул убществалар музыкалар уйнасалар инде, әлбәттә, ул музыка ләгу вә ләһәб була инде. Ләгуләһәб хәрәм инде.

Икенче мулла. Әйе, аннан соң инде әле бу убщества дигәнемез урыс лөгате инде. Бу инде без убщества ачуымыз берлә урыска охшаган буламыз. Мин тәшәббәхә минһүм фәһүә минһүм. Инде шуның өчен бу убщества дигән сүз хатадан хали түгел инде!

Бер яшь бай. Соң бит инде, хәзрәтләр, без убщества ачмаска булдык. Бу җәмгыять хакында китапларда ни әйтә инде?

Хәзрәтләр бераз дәшмәенчә торалар.

Бер хәлфә (ак бүрекле). Алар хакында китапларда ривайәт юк. Белмим, менә хәзрәтләр ни әйтер. Мин «Җәмигыррәмүз»дә күргәнем юк!

Хәзрәтләр. Юк, юк!

Җамал кода. Ул соң алай китапта булмаган эшне эшләү, хәзрәтләр, ничек булыр инде? (Муллалар аптырабрак торалар.) Ул алай китапка каршы килеп эш йөрткәнче, без китап кушканнарны эшлик. Менә, җәмәгать, Каргалы юлы буенда, аңда уйсу җир бар. Әнә шунда мөселман каберләре бар

диләр. Менә шул җирне тотып алырга кирәк. Узган-барган, урыс-улак аларны мыскыл итмәсен.

Халык. Әйе, әйе, бик мәслихәт!

Җамал кода. Аннан ары, аларның өстенә агач утыртырга кирәк. Алар зикер әйтеп торырлар. Зикерләренең савабы үлекләргә барыр. Хәзрәтләр, шулайдыр бит, агач зикер әйтә торгандыр?

Мөәззин. Әйе, китап әйткән: агачлар, үләннәр — һәммәсе дә Аллаһ дип торырлар дигән.

Бер кеше. Ул инде, әлбәттә, зиярәтләр тирәсен тоту бик яхшы эш. Ләкин бит башка кирәкләремез дә бар. Менә фәкыйрь картлар була, ятим балалар була. Шуларга торырга урын ясасак, шәригатьчә гөнаһ булмас иде дип уйлыйм.

Арттан берәү. Ул приют буламы инде? Теге базар почмагындагы кеби приют буламы инде?

Халык. Юк, юк! Приют кирәкми!

Бер хәлфә. Ул инде приют йортында, аның ирләре берлә хатыннары бергә торалар икән инде. Ул шәргы шәрифкә мөхалиф инде.

Халык. Ул урыс эше, урыс эше!

Салих. Сез бик кызык икән. Приют ачып фәкыйрьләрне тәрбия кылу да урыс эше, җәмгыять ачып балалар укыту да урыс эше. Кая соң мөселман эше?

Мөәззин. Үлекне каберенә кадәр озата баруда. Бәдәлче. Хаҗилар берлә күрешә баруда.

Берәү. Биш вакыт намазны җәмәгать берлә кылуда.

Салих. Мин аларны әйтмим.

Халык. Безгә шул кирәк, шул. Безгә убщества кирәкми.

Салих. Алай булгач, соң, сез урыс эшеннән бик куркыныч, ник урыслар кәсеп итә торган тире-яры берлә сәүдә итсәсез? Урыска охшау була ич!

Халык (көлә). Ул дөнья эше! Кәсепсез торып булмый!

Шәриф бай. Мин әле, җәмәгать, бу эштән гөнаһ булыр дип әйтүгә бер дә алай ышанмыйм. Минем фәкыйрь, зәгыйфь картларны җыеп ашатуым, хәзрәтләр, китапка сыймыймыни?

Бер хәзрәт. Әйе, анда инде, шул сезнең гарызыңыз фасид булмаса, мәсәлән, убщества ачу булмаса, әлбәттә, саваплы эш инде.

Шәриф бай. Ятим балаларны җыеп укыту гөнаһмы инде?

Мөәззин. Анысы инде укытуына карап, әгәр инде сәләфләр юлы берлә булса - саваплы инде. Ысуле җәдидә берлә булса, кара такта булса — хәрәм инде.

Берәү. Ысуле җәдид кирәкми!

Берничә кеше. Кирәкми, кирәкми!

Шәриф бай. Туктаңыз әле, сез миңа җавап биреп бетереңез әле. Менә инде, мин шул фәкыйрьләрне җыеп ашатсам, аларны һөнәргә өйрәтсәм, шуның өчен мине кыяматтә тәмугта яндыралармы инде? (Муллалар берсенә берсе карашалар.)

Бер мулла. Әйе, анысы инде Алла эше, без белмибез. Теләсә гафу кыла, теләсә газап кыла.

Җамал кода. Аны белер хәл юк. Бәрсыйса әүлия 126 ел гыйбадәт кылган да, ахырдан Аллаһе Тәгалә каһәренә лаек булган.

Шәриф бай. Мин синең Бәрсыйсаңны белмим. Менә минем акчам бар. Менә мин үләм. Шуның өчен фәкыйрь балаларга укырга акча калдырмакчы булам. Шул ярыймы, юкмы? Шәригатькә сыямы, юкмы?

Җамал кода. Син ысуле җәдид мәктәбе ачмакчы буласын? Менә шул шул, менә шул инде, җәмәгать, очы кая килеп чыкты!

Халык. Юк, юк! Безгә ысуле җәдид кирәк түгел!

Муса мирза. Әле, вәт, Шәриф абзый ысуле җәдид дигәне юк, җәмәгать. Ул менә үзеннән соң акча калдырам, ди. Укырга инде, фәкыйрьләргә укырга. Бу соң, хәзрәтләр, саваплы эш түгелме соң? Бу яхшы нәтиҗә түгелме соң?

Бер яшь кеше. Бик яхшы, безгә хәзер Шәриф абзыйга рәхмәт укырга кирәк тә, шул эшкә ярдәм итешергә генә кирәк.

Мөәззин. Ул бай акча калдырырга теләсә, әлбәттә, бик яхшы эш инде. Ләкин бит, ул фәкыйрь балалар укытудан кирәгрәк эшләр бар — мәсәлән, мулла-мөәззин халкының хәле бар бит. Мәхәллә халкы, үзеңезгә мәгълүм, карый алмый.

Бер мулла. Әйе, әйе, голяманың эше авыр, көн күрүе кыен инде. Аларны онытырга ярамый.

Салих. Менә ни өчен сез баядан бирле шәригатькә сыймый дип торасыз икән!

Тавыш. Ни сөйли! Хәзрәтләргә каршы килә! Алладан оял!

Муса мирза. Ул инде, мулла-мөәззиннең хәле кыенлыгын беләмез шикелле инде. Әле һәр эш алардан башка булмый инде. Вәт, шулай да менә, вәт, бу җәмгыятьне инде аерым ясыйк, дим инде. Голяманы Шәриф абзый үзе онытмас инде, дим.

Берәү. Бунда бит эш әле менә шул җәмгыятьтә инде. Шул менә шәригатькә муафикъмы, түгелме?

Янә берәү. Тагы шул приютта инде.

Муллалар. Ул приют дигәне китапларда күренми инде. Ул пәйгамбәрдән соң чыккан эш була инде, шулай булгач, ул бидгать була инде.

Җамал кода. Менә, җәмәгать, ишеттеңезме? Бидгать буладыр, ди.

Салих. Минемчә, мәсьәләне бөтенләй үзгәртергә кирәк. Менә халкымыз арасында зәгыйфь картлар бар. Шуларны ашатып тәрбия кылырга кирәкме, түгелме? Тагы фәкыйрьлек сәбәпле укый алмый кала торган балалар бар. Шуларны укытырга кирәкме, түгелме? Менә Шәриф абзый шул эшне файдалы дип тапкан да, шуларга ярдәм итәр өчен бер җәмгыять ясамакчы була. Сездән киңәш вә ярдәм сорый.

Бер мулла. Менә шул шул инде. Эшнең иң нечкә җире шул җәмгыять дигәнемез инде.

Салих. Җәмгыять димә алай булса!

Берәү. Убщества диикмени?

Салих. Бер сүз дә әйтмә. Укыт та ашат кына.

Берәү. Юк, җәмәгать, бунның артында бер-бер нәрсә юкмы? Бунның арт ягы начар булып чыкмасмы? Без инде шул җәмгыятьне ачыйк, инде бу кяферләр безгә килеп, инде шул җәмгыять — убщества инде. Убщества булгач, ул урыс эше инде. Шулай булгач, ник сезнең почмагыңызда юк димәсме? Без шуларны уйларга кирәк!

Халык. Дөрест, дөрест! Урыска ышанырга ярамый!

Шәриф бай. Әле бит бунда урыс юк ләбаса. Әле бит үзара кычкырышамыз.

Берәү. Аның арт ягыннан урыс килеп чыкмасын димез!

Мөәззин. Куркынычлы хәл инде. Бай шул, шундый шөбһәле эшләр ясап калдырганчы, үзенә әһле голямадан догачылар калдырса?

Шәриф бай (кызып). Менә инде, җәмәгать, актык сүз: мин инде карт кеше. Мин инде үләргә хәзерләнәм. Менә шул, башка шәһәрләрдәге кеби җәмгыять ачсаңыз, шунда мөэмин-мөселман бергә булып карарга булсаңыз,

мин ун мең сум акча калдырам. Юк икән инде, ул акчаны мин бүтән шәһәргә бирәм.

Халык. Ачамыз, ачамыз!

Муса мирза. Менә инде, җәмәгать, ишеттегезме инде? Шәриф абзый бик зур акча калдырырга тели. Вәт, без инде, хәзрәтләр фатиха бирсә, шул җәмгыятьне ачыйк инде.

Бер кеше. Кирәкми, кирәкми!

Салих (бер кешегә). Син кирәкми дисең дә, шул фәкыйрьләрне үзең карарсыңмы соң?

Кеше. Мин карый алмасам, Алла карар.

Муса мирза. Менә, хәзрәтләр, сез шуңарга фатиха биреңез инде.

Бер мулла. Әйе, ул шул, мирза әфәнде, китапта бер дә андый җәмгыять дигән нәрсә күренми. Без дә шул Алла хозурында җавапка калмыйк димез.

Бер бай. Хәзрәтләр, без усаллыкка тырышмыймыз инде. Шул фәкыйрь-фокарага ярдәм итешергә инде.

Мөәззин. Соң инде, ул убщества булгач!

Муса миза. Убщества түгел, җәмгыять.

Мөәззин. Йә, җәмгыять диик инде. Мулла-мөәззинне бөтенләй онытмаслармы инде? Менә Казанда әле, мулла-мөәззин хакы булган зәкятне дә шул убществага бирергә телиләр, имеш. Бездә дә шундый бидгатьләр булмасмы?

Берәү. Ул бит имамине карау һәркемгә тиеш инде. Иншалла, алай булмас. (Муллалар бер-берсе берлә сөйләшәләр.)

Берәү. Әле, хәзрәтләр, без барымыз да шунда бит. Андый-бундый дингә мөхалиф эш булса, агай-эне берлә киңәш итеп туктатырмыз.

Җамал кода. Вакыт үтеп китмәсме?

Бер мулла. Аллага тапшырдык инде, җәмәгать.

Шәриф абзый да мәхәллә картымыз, аның күңелен дә калдырмыйк инде. Инде, алай булса, бер фатиха бирик. (Кул күтәреп дога кылалар.)

Бер мулла (шуннан соң). Әһле исламга файдалы булсын инде.

Халык. Амин!

Шәриф бай. Менә инде, атай булса, Муса мирза, син инде уставны укы.

Муса мирза (кесәсеннән кәгазьне чыгарып, күзлеген киеп караштыргалап, Салихка бирә). Мә әле, сез укыңыз әле, Салих әфәнде!

Салих (укый башлый). «Җәмгыятьнең, кавычкада убщества, максаты...»

Халык. Убщества кирәкми, убщества кирәкми!

Җамал кода. Сез безне шулай алдап, безнең артта убщества ясамакчы буласызмы? Әйттем бит, арты начар дип! (Халык тавышлана.)

Шәриф бай. Шул сүзне сыз!

Салих (кулындагы карандашы берлә сызып). «Җәмгыятьнең максаты — халкымызның мохтаҗ тарафларына ярдәм итмәктер...»

Бер кеше. Ул ник карандаш берлә генә сызды? Убщества дигән сүзне бөтенләй кырырга кирәк!

Муса мирза. Әйе, әйе, дөрест, каләм («Каләм» дигән сүзне мишәрчә әйтә.) берлә сызарга кирәк.

Халык (кычкырып). Боз! Боз! (Салих кара берлә боза.)

Берәү. Бунда «халкымыз» дигән. Нинди халкымыз? Ник аны бөтен мөселманның димәгән?

Салих. Безнең максат бөтен мөселманга хезмәт түгел.

Бер кеше. Ник булмасын, бөтен мөселманга хезмәт! Бөтен мөселман безнең дин карендәше түгелмени?

Тавыш. Бөтен мөселман, бөтен мөселман!

Салих. Бөтен дөньяның мөселманына без ярдәм итә дә алмыймыз, аны үземезгә максат итеп ала да алмыймыз. Безнең анлык көчемез юк!

Берәү. Ник булмасын? Әлхәмдүлиллаһ, без мөселман!

Бер хәлфә. Әйе, Аллаһе Тәгалә җәнабләре һәрнәрсәгә кадир инде. Алла ярдәм бирсә, барысына да көчемез җитәр!

Берәү. Әлегә, җәмәгать, бит көчемез җитмәгәне күренеп тора. Без хәзергә карап эш йөртергә кирәк. Көчемез булса, тагы җәмгыять ачармыз.

Берәү. Юк, аны хәзер ныгытып куярга кирәк. Ул калган эшкә кар ява, ди.

Хәзрәт. Әйе, «бөтен мөселманга» дияргә кирәк.

Муса мирза. Әйе, җәмәгать, ул шулай кирәк инде, «бөтен мөселманга» диярргә кирәк. Вәт, без барымыз да шул уйда инде. Ну, вәт, бездә тагы

бернәрсә бар: мис-сионерлар дигәнемез риза булырмы? Миссионерлар, вәт, алар бик дошман; минем нишләгәнне карап кына торалар. Алар, вәт, бу Муса мирза мөселманга файдалы эш эшләмәсен дип, аяк чалырга гына торалар. Вәт, алар мине банкка кертмәс өчен сенатка кадәр барып иштеләр.

Хәзрәт. Әйе инде, мирза әфәнденең керүе яхшы булды. Шундый банк кеби акчалы җирдә үз кеше булгач, агай-энегә җиңел була инде.

Муса мирза. Вәт, алар шуның өчен мине кертмәскә теләделәр. Менә вәт, әле беркөн бер мөселманга акча бирмәскә телиләр. Теген глупый татарин дип тиргиләр. Мин шуны күрдем дә, вәт, сез законга каршы киләсез, дип, законны ачып күрсәткән идем, үзләре исләре киттеләр. Вәт, анда закон белүнең дә нәтиҗәсе күп. Шуннан соң мине мөселманский частька директор баш итеп куймакчы булды. Теге бәдбәхетләр, вәт, риза булмадылар. Шуның өчен әйтәм: без бик зур башлап кечкенәсеннән калмыйк, дим! Безне тегеннән, банктан шыл-дырмасыннар, дим!

Халык. Әйе, әйе, анысы дөрест!

Муса мирза. Вәт, беркөн бер миссионер килгән. Директордан, бер баланы урыс итәргә акча биреңез, ди. Мин дидем: не смей, закон юк! Бирмәделәр. Мин булмасам, вәт, бирерләр иде.

Халык. Рәхмәт, мирза! Рәхмәт!

Муса мирза. Вәт, минем үземә дә җиңел килми. Бер көн карасам, урамда баралар. Тукта әле, бу бәдбәхет нишли икән, бу безнең мөселманга зарарга йөрмиме, дип уйладым. Чыктым, исәнлек-саулык сораштым. Беләм, теге бәдбәхетләрнең минем берлә сөйләшәселәре килми. Берсе миссионер, берсе чиновник. Миссионер тегене миннән аерырга тели. Мин: юк, дидем, мирзаң сезнең кебекләрне күргәне бар, дидем, чиновникны аерып алдым. Вәт, вәт, шул каһәрнең (мишәрчә әйтә) эч серен алыр өчен гостиницага алып кердем. Тегенең бөтен эч серен түктердем. Шуннан теге миссионер, вәт, миннән куркып шәһәрдән китте. Ә шуны берсе күргән дә, мирза эчеп йөри, ди. Юк, мирза эчеп йөрми! Мирза дин өчен үз акчасын да кызганмаенча серләр алып йөри, серләр! Аны белергә кирәк!

Халык. Рәхмәт, рәхмәт!

Бер мулла. Әйе, мирза сүзе дөрест, җәмәгать. Буны инде шул көенчә калдырырга кирәк. Ул андый-бундый эш булып китеп, банкта сизә күрмәсеннәр!

Салих (тагы бер кат укый). «Җәмгыятьнең максаты — хаткымызның мохтаҗ тарафларына ярдәм ишәктер». Менә бу маддә ярыймы инде? Шуны кабул итәмезме?

Берәү. Ник «халкымыз» дигән? Урыслар: «Без дә халык, безгә дә ярдәм ит!» димәсләрме?

Муса мирза. Бу сүз дөрест. Вәт, җәмәгать: «Мөселман халкымызның» дияргә кирәк.

Халык. Әйе, әйе!

Хәлфә. «Мөэмин-мөселман» дияргә кирәк.

Мулла. Ул инде, «мөселман» булса, «мөэмин» кирәк түгел. «Мөэмин» булса, «мөселман» кирәк түгел. Алар әлфазә мөтәрадифә инде.

Хәлфә. Юк, хәзрәт, «мөэмин» «тәэмин»дән мөштәкъ, «мөслим» — «исламият»тән мөштәкъ.

Бер мулла. Әйе, әйе, икесе дә кирәк.

Җамал кода. «Мөэмин-мөселман» урынына «хак мөселман» дияргә кирәк. Хак мөселман булмаган кешегә ярдәм итү — гөнаһлы эш.

Салих. Ничек кешенең хак мөселманмы, түгелме икәнен беләсең? Кеше эченә кереп карап булмый!

Җамал кода. Әһле голяма юлы берлә йөргән кеше хак мөселман була.

Халык. Дөрест, дөрест!

Муса мирза. Әйе, ул сүзне куй, ул зарарлы түгел.

Салих (яза). Алай булса, менә болай булды инде. (Укый.)

«Җәмгыятьнең максаты — хак мөселманның мохтаҗ тарафларына ярдәм итмәктер».

Берәү. Бу, җәмәгать, инде бунда — хак мөселман дигәнмез. Шул хак мөселманның кем икәнен аерыбрак әйтмимезме инде?

Җамал кода. Ачык кирәк, ачык кирәк!

Теге кеше. Менә бит, инде замана бозылды, төрле бидгатьләр күбәйде. Пәйгамбәремез заманасында булмаган нәрсәләр чыкты. Менә шул инде, безнең җәмгыятемез шул бозыклыклар, шул бидгатьләрне бетерергә тырышырга кирәк инде.

Халык. Дөрест, дөрест!

Теге кеше. Шуның өчен менә хак мөселманнан морад әһле голяманы игътибарга алучы, сәләфе салихин юлы берлә йөрүче дигән сүзне кушыйк, дим!

Халык. Мәслихәт, мәслихәт!

Тагы бер кеше. Җәмәгать, бит әле менә шул: соңгы елларда ата-ана сүзен тотмау бик куәтләнеп китте. Менә күз алдымызда: Әхмәди абзыйның

угылы атасыннан фатиха сорамаенча чыгып китте. Хәлил абзыйның угылы аталарына каршы килеп өйләнде. Менә шундый начарлыкларны бетерер өчен мин, ата-ана фатихасын алган кеше дигән сүзне дә кушыйк, дим!

Тавыш. Кирәк, кирәк!

Бер бай (калын корсаклы). Мин инде әйтә дә белмим. Менә шул инде, әле менә без хезмәт иткәндә байдан калтырап тора идек. Байны ата урынына күрә идек. Ул суга керергә кушса, суга керә идек; ул утка керергә кушса, утка керә идек. Бу елда менә шул, приказчиклар арасында шул инсаф бетте. Байлардан рөхсәт алмаенча чыгып китә башладылар. Аз-маз акча ясап, байларына көндәш булып, аларның фатихасыннан башка үзләренә эш башлый башладылар. Эшкә өйрәтер өчен суксаң-нитсәң, судларга бирә башладылар. Болар бит инде, җәмәгать, мөселманлык түгел. Менә шуларны да шул җәмгыятемезгә кертәсе иде, дим. Анда инде үзеңез ничек икәнлеген карарсыз.

Муса мирза. Бу инде, әле Вәли абзыйның әйткәне, инде шул булды кебек күренә. Ул әйтә: вәт, бу безнең хезмәтче халык бозылды, диде.

Халык. Дөрест, дөрест!

Муса мирза. Ул инде, вәт, шуларны да шунда кушыйк, ди. Минемчә, бу мәслихәт! «Баеннан фатиха алган хезмәтчеләргә» дияргә кирәк.

Мулла. Әйе, әйе, ул инде, андый бидгатьләр күбәя башлады инде. Әле үземезнең асрау гына, кем булган соң инде, шул да абыстасының сүзенә тел кайтарып, ирек бирсәң, оршышмакчы булып тора инде.

Хәзрәт. Әйе, китап иңде хуҗасына итагать кылсын дигән. Улсы инде шәргы шәрифкә муафикъ.

Муса мирза. Йә инде, соң безнең бу беренче маддә ничек була инде?

Салих (укый). «Җәмгыятьнең максаты — хак мөселманның мохтаҗ тарафларына хезмәттер». Шуннан соң иңде йолдыз берлә: «Хак мөселман»нан морад: әһле голяманы игътибарга алучы, сөләфе салихин сүзе берлә йөрүче, ата-ана фатихасын алучы, байларның рөхсәтеннән башка үзеннән эш башламаучы», димез инде.

Җамал кода. Мин әле буны аңламадым. Менә инде, бу соңгысы кая языла инде?

Салих. Ул бу маддәдән соң языла инде.

Җамал кода. Юк, ул алай булгач, аны беркем дә санга санамавы бар. Ул шунда, «хак мөселман»нан соңда булсын!

Салих. Алай мәгънәсе тугры килми. Халык. Килер, килер! Җамал кодача булсын! Муса мирза. Шулай булсын. Йә әле, укып кара әле. Без аны мәгънәсе тугры килмәсә, үзгәртермез, вәт.

Берәү. Үзгәртмимез.

Салих (укый). «Җәмгыятьнең максаты — хак мөселманның («хак мөселман»нан морад: әһле голяманы игътибарга алучы, сәләфе салихин юлы берлә йөрүче, ата-ана фатихасын алучы, байларның рөхсәтеннән башка үзеннән эш башламаучы») мохтаҗ тарафларына ярдәм итүдер».

Муса Мирза. Әйе, сүзе бик колакка ятып бетми кебек күренә. Сезгә ничек, Җамал абзый?

Җамал кода. Ярый, ярый!

Халык. Ярый, ярый!

Салих. Мәгънәсе дөрест булмый, аңлашылмый бит!

Халык. Аңлашыла, аңлашыла! Шулай кирәк, шулай!

Бер приказчик. Әле бу заманаларда байлар арасында хезмәтчеләрне гөнаһсыз җирдә рәнҗетүчеләр күбәйде. Аз гына ачуы килсә, куып чыгара. Менә бундый «урынсыз җиргә хезмәтчеләрен рәнҗетмәүчеләргә» дигән сүзне кушарга кирәк.

Тавыш. Юк, юк!

Берәү. Яхшы хезмәт иткән кешене беркем дә рәнҗетмәс! Кирәкми!

Тавыш. Кирәкми!

Хәзрәт. Ул инде, мөселман кеше алай рәнҗетмәс инде. Гөнаһ икәнлеген белә бит инде. Рәнҗетә икән, әле бит кыямәт бар. Сезгә Аллаһе Тәгалә аның өчен әҗерен бирер. Китап әйткән: гөнаһсыз золым кылынган кешене сират күпереннән яшен кеби үткәрер, дигән. Аның алдында инде оҗмахның ишекләре ачылыр, дигән!

Бер карт. Әйе, әйе, сабыр итәргә кирәк шул!

Приказчик. Ник без генә сабыр итәргә кирәк? Көчләсәләр дә сабыр итәргәмени?

Мулла. Әйе, әйе! Шуның өчен савабы булыр.

Приказчик. Байлар сабыр итсен, савабы ал арга да булыр.

Мулла. Әй ахмак, көфер сөйлисен! Тәүбә кыл, китапка ышанмыйсың!

Тавыш. Ташла, ташла! Ни сөйлисең! (Приказчик туктый.)

Муса мирза. Соң, җәмәгать, шулай ярыймы инде?

Халык. Ярый, ярый!

Муса мирза. Икенче маддәне укы инде.

Салих (укый). «Шул максатын тотар өчен җәмгыять мәктәпләр ачарга, кичке дәресләр ясарга, зурлар вә кечкенәләр өчен кирәкле һөнәрләр өйрәтергә юл ачачак һәм дә кирәкле китаплар бастырырга тырышачактыр».

Муса мирза. Бусы ничек, җәмәгать?

Җамал кода. Ул ник анда «мәктәп» дигән? «Мәктәп» бит урысча «ышкул» дигән сүз. Безгә ышкул кирәк түгел! Без, әлхәмдүлиллаһ, мөселман!

Халык. Дөрест, дөрест! Ышкул кирәкми! Кирәкми!

Салих. «Мәктәп» дип низамлы мәдрәсәне әйтәләр.

Җамал кода. Ул нинди низамлы мәдрәсә! Мөселманның низамы буламыни? Бездә, әлхәмдүлиллаһ, низам-мизам юк!

Халык. Кирәкми, кирәкми! Ышкул кирәкми! Низам кирәкми!

Берәү. Туктаңыз әле, җәмәгать! «Низамлы мәдрәсә» дигән сүз ул бик куркынычлы сүз түгел. Мәсәлән, балаларның вакытлы сабакка килүләре-китүләре, аның соңында бергә-бергә шәрек булып укулары дигән сүз. Бу бит, хәзрәтләр, инде шәригатькә каршы түгелдер?

Хәзрәт. Әйе, ул инде шул, мулла кем, әһле голяманы кысу була инде. Мәсәлән, сабакны вакытлы ясыйк инде. Әлбәттә, бит вакыт инде намаз вакыты берлә йөри. Мәсәлән, инде иртә намаздан алып өйлә намазына кадәр диик инде. Ярый инде, үлем-җитем булса, мәсәлән, бит җеназа намазы, ахрысы, фарыз бит инде. Әһле голяма вакытлы дип җеназадан кала алмый шул инде.

Мулла. Тагы аш була, туй-төшем була. Вакытлы булгач инде, безгә шул бер җиргә дә бармаска кирәк була инде. Ул теге урысларныкы кеби вакыты берлә кыңгырау кагып керергә, кыңгырау кагып чыгарга була инде.

Тавыш. Кыңгырау кирәкми, кирәкми!

Шәриф бай. Әле соң кыңгырау дигән кеше юк ләбаса! Менә шулай тәртипләбрәк укытсын димез шул. Менә мин җиде ел укыдым, унике «һәфтияк» туздырдым, язу да танымадым. Шул инде, хәзрәтләр, минем язу тануым, дин белүем гөнаһмыни?

Хәзрәт. Юк, эш анда түгел, Шәриф абзый. Сез менә, әлхәмдүлиллаһ, укый алмасаңыз да әһле голяманы никадәр карадыңыз. Аллаһе Тәгалә әҗерен

насыйп итсен. Ул инде, «низамлы уку» дигәч, ысуле җәдиткә тарту була инде.

Тавыш. Ысуле җәдит кирәкми! Кирәкми!

Муса мирза. Ул «мәктәп» дигән сүзне «мәдрәсә» дип алмаштырыйк алай булса. Җәмәгать, шулай ярыймы?

Мөәззин. Ул, «мәдрәсә» дигәч инде ул, шул яңа мәдрәсә ачу буламыни инде? Безнең шәһәрнең, әлхәмдүлиллаһ, мәдрәсәләре бар бит. Әле ул, мәдрәсә булгач, мәсҗеде дә кирәк була инде. Ул вакытта мәхәллә аеру була инде. Үзеңезгә мәгълүм бит, җәмәгать, әлхәмдүлиллаһ, мәсҗедләремез әһалисен сыйдыра бит әле.

Хәзрәт. Әйе, әйе. Ул инде, җәмәгать, шул бар мәдрәсәләремез, мәсҗедләремез берлә канәгатьләнү мәслихәт булыр инде.

Берәү. Хәзрәтләр! Бит ул мәсҗед салу инде дин арттыру була инде. Ул саваплы эш инде.

Хәзрәт, һәр җирдә түгел инде. Мөселман арасында фетнәгә сәбәп булса, файдалы түгел инде.

Муса мирза. Ул, вәт, хәзрәтләр, әле мәдрәсә ачамыз дигән сүз түгел. Бервакытны безгә мәдрәсә кирәк булса, мәдрәсәләр янып китсә, Алла казасыннан сакласын, шул вакытта мәдрәсә салырга права алып калыйк димез. Вәт!

Халык. Ул гакыл, ул гакыл!

Муса мирза. Без инде аны бик нечкә уйладык. Ул мирза иңде белми эшләми. Әле иңде җәмгыять дип без рөхсәт ала аламыз. Тегеләй, вәт, җәмәгать, мәдрәсә ачарга дип сорасаң, вәт, ул каһәр миссионерлар, бу Муса мирза безнең башка бәла ачмасын дип куркалар. Вәт, алар бирмәсләр.

Халык. Алай булса калсын, калсын!

Җамал кода. Сөләфләр юлы берлә «Иман шарты» укыта торган мәдрәсә диеңез!

Салих. Улсы нәрсәгә инде аның? Мин аңда укырга керсәм, мин ни дип «Иман шарты» укыйм инде? Мин аны белмиммени?

Җамал кода. Белсәң, укып күрсәт!

Салих. Мин моңда имтиханга килмәгән.

Җамал кода. Менә алар бар да шулай. Бар да «Иман шарты» белми.

Халык. «Иман шарты» укылсын! Укылсын!

Берәү. Җәмәгать, әбҗәде калдырылмасын!

Халык. Дөрест, дөрест! Калдырылмасын!

Муса мирза. Дөрест, җәмәгать! Имансыз эш булмый. Әбҗәд кирәк. Син аны, Салих әфәнде, яз. (Салих яза.)

Берәү. Җәмәгать! Менә бит әле, бу ел шул мәдрәсәгә спиктыр (инспектор) керә дип һаман куркыталар. Без шунда инде аны беркетеп куйыйк. Эспиктыр кермәсен дип языйк!

Халык. Языйк. Языйк!

Муллалар. Әйе, әйе, мәслихәт!

Салих. Җәмәгать! Бу әле бер җәмгыятьнең уставы. Анда без җәмгыятьне нинди ясарга теләгәнне генә күрсәтәмез. Без бит алай инспектор кермәсен дип закон чыгара алмыймыз. Без бит падишаһ түгел.

Җамал кода. Юк, кермәсен!

Халык. Кермәсен, кермәсен!

Салих. Мин дә керсен, димим. Ләкин аны уставка язу мәслихәт түгел.

Берәү. Минемчә дә шулай, җәмәгать. Ул, алай булгач, әллә нindiрәк булып китә инде. Без бит әле, әлхәмдүлиллаһ, менә шул тугрыда министрга да праше ния бирдек. Шул безнең файдага чыгар димез бит. Шулай булгач, бу сүзне калдырырга кирәк.

Мөәззин. Министр үз алдында, монысы үз алдында. Юк, бунда да беркетеп куярга кирәк!

Тавыш. Анда да яз, яз! Эспиктыр кермәсен! (Салих яза.)

Җамал кода. Ул анда «кичке дәресләр» дигән. Ул ни дигән сүз була инде?

Салих. Менә яшь вакытында укый алмаган кешеләргә, көндез вакыты булмаенча укый ала алмый торган кешеләр өчен кичләрдә сабак укытулар инде.

Берәү. Ә ул кичке сабак була инде. Сүрәләр бикләү, «Иман шарты»ны ядка алу, догалыклар өйрәнү була инде.

Салих. Ул гына түгел. Язарга, укырга да өйрәтелә.

Мөәззин. Ул ул чакта ничек булыр икән инде? Ул алай кичке сабак булмый була инде. Ул инде урыслар ярдәм бирсә, без шуны шулай итик инде. Ул «кирәк китаплар» урынына «Бәдәвам» гына дисәк яхшы булыр. «Бәдәвам»нан кирәк китап юк бит!

Халык. Шулай, шулай!

Мулла. Җәмәгать! Бит әле бу мохтәсарда «Китабе җиһад»ны бастырмый башладылар. Шуны да кертик инде!

Халык. Кертик, кертик!

Салих. Ул инде «кирәкле китап» дигәч, шунда барысы да керә. Ник аны «Бәдәвам» дияргә кирәк?

Халык. Юк, юк! «Бәдәвам» диик, «Бәдәвам»!

Бер мулла. Җәмәгать! Менә бит бу урыс халкы әле рәдде нәсара китапларыны бастырырга рөхсәт бирми. Мисал инде: ул аларның диннәрен рәдде кыла торган китаплар. Ул бит бик файдалы инде. Аларны берсе-берсе укыса, һидайәт тапмаенча калырлык түгел инде. Менә шуны да, җәмәгать, кертик иңде. Менә минем үземнең дә шул миссионерлар берлә мөназәрә хакында язган нәрсәләрем бар.

Халык. Ә, куркалармы? Безнең диннән куркалармы? Кертик, кертик!

Муса мирза. Менә, җәмәгать, вәт, без шуларның барысын да уйлаган. Ул, вәт, «Бәдәвам» дисәк, теге каһәрләр: «Хәзер бу Муса мирза нишли»,— дип киртә салмасын димез.

Җамал кода. «Бәдәвам»нан башка тора алмыйбыз инде.

Муса мирза. Мин, вәт, Җамал абзый, беләм. Мин бик үк күп укымасам да, әлхәмдүлиллаһ, мөселманга ни кирәкне беләм. Мин, вәт, аны әллә кайчаннан кайгыртам. Әле, вәт, кичә генә шуның хакында банкның башы берлә сөйләштем. Иван Васильевич, вәт, закун юк бит, дим. Ник, дип сорый. Мин тегеңәр закун ачып күрсәтәм. Син, ди, Муса Сапиич, безнең профессорлардан күп беләсең, ди. Синең сүзне тутыру авырын авыр инде, миссионерларга көч була инде, әйдә, синеңчә булсын, «Бәдәвам» басылсын инде, ди. Менә вәт, ул белеп йөрткәч ниләр була.

Халык. Рәхмәт, мирза, рәхмәт!

Муса мирза. Әле тагы хәзрәт миссионерлар берлә мөназәрә кылышу тугрысында сөйләде. Ул бит минем эчне күптән тырный. Вәт, әле шул арада гына без шул банкта сөйләшеп киттек. Вәт, мин үземезнең диннең (динне «днъ» ди) артыклыгын сөйләгәч, шаккаттылар. Барысы да, Муса Сапиич, вәт, без бүген мөселман булыр идек тә, ярамый гына, диләр. (Салихка.) Өченче маддәне укы!

Салих (укый). «Җәмгыятьнең члены булу өчен елына ун сум түләү тиештер. Гомерлек члены буласы килгән кешеләргә берьюлы өч йөз сум түләргә тиештер...» Бунсында инде һәммә җире ачык күренә. Бунда сөйләп торырга урын юк инде. Бу һәммә җәмгыятьтә шулай була инде.

Бер хәлфә. Бунда иңде менә, хәзрәтләр, мин «члин» дигән сүзне аңламыйм. Ул инде әле безнең Духовный собраниянең члиннәре бар бит. Ул шулар кеби, мирза була дигән сүзме инде? Алай булса инде, җәмәгать, мин риза түгел. Имтиханга барган һәркемгә мәгълүм бит, андагы мирзалар шәкертләрнең кәвешләрен яше-реп йөдәтеп бетерәләр, һәм дә үзләре шәргы шәрифкә сыймый торган киемнәрдә йөриләр.

Берәү. Ул «мирзалар шәкертләрнең кәвешен яшермәсен» дигән сүзне шунда кертсәк ярамасмы, җәмәгать?

Мулла. Юк, анысы мәслихәт түгел, мөфти хәзрәттән яхшы түгел! Бит без һәммәмез дә аның кул астындагы кеше.

Мөәззин. Ул «члин» дигән сүз бунда сабрания члине дигән сүз түгел инде. Бу урысча инде. Менә безнең акружный судка ант иттерергә барганда «члин суда» дигән кешеләр була. Шулар кеби буламы иңде?

Берәү. Ул шул безнең мөселманнар инде, шул «члин суда» кеби, әллә нинди укалы киемнәр киеп йөрергә булыр микән? Ул бит безнең шәригатьтә, хәзрәтләрдән узып булса да әйтим, көмеш кием кияргә ярамый.

Хәзрәт. Әйе, әйе! Алтын-көмеш, ефәк нәрсәсе ирләргә мәмнугъ инде.

Мулла. Ул «члин» дигәне, мөәззин, урыс лөгате булмаска кирәк.

Мөәззин. Урысча, урысча. Мин бит урысча беләм. Мин бит 18 елдан бирле акружныйга антка йөрим.

Хәлфә. Ул урысларда истигъмаль кылынса да, Әндәлес гарәпләреннән кергән булырга кирәк. Ул, асылда, «җәлин» булырга кирәк. Ләкин урыс халкында «җ» хәрефе булмаганга, аны «члин» дип әйтәләр.

Хәзрәт. Әйе, әйе! Ул урысларның һәрнәрсәсе гарәпләрдән алынган инде.

Хәлфә. Ул инде ул вакытта «җәлән яҗлинү»дән килгән буламы? Дараба йәдрибу бабыннан?

Хәзрәт. Юк, ул фигыль вәзенндә бит! Исме сыйфат була инде. «Дараба йәдрибу»дан түгел инде, «хәмидә йәхиму»дән булырга кирәк.

Берәү. Аның инде, бу, гарәпчә мәгънәсе ничек була иңде, хәзрәтләр?

Хәзрәт. Менә буңсы, Шәриф абзый, лөгать китабы булса яхшы булыр иде. Бар микән?

Мулла. «Әхтәри»дә юк. «Укыянус»та булмаса.

Бер яшь егет. Бездә «Укыянус» бар.

Хәзрәт. Китер әле.

Яшь бай. Хәзрәтләр! Ул бер дә гарәп сүзе түгел, ул урыс сүзе. «Члин» дигән сүз — «әгъза» дигән сүз. Мәсәлән, алар кулны «члин» диләр. (Шул арада егет китап китерә. Муллалар карарга тотыналар.) Шуның өчен бу сүзне «әгъза» дигән сүз берлә алмаштырып була һәм дә китап карарга ихтыяҗ да калмый.

Берәү. Китап карауның зарары юк. Без һәммә эшемезне китап боерганча йөртергә кирәк.

Муллалар, мыкыр-мыкыр сөйләшеп, китаплар актаралар.

Муса мирза. Әйе, әйе! Без шул китап Коръән өчен, вәт, инде тырышамыз. Хәзрәтләр карасыннар. (Салих янына бер яшь кеше килә. Анлар янына Муса мирза килеп.) Көлкеме, Салих әфәнде! Вәт, менә мин шулар берлә унике ел торам. Вәт, мин шуларны атлап килгән кеше шул. Вәт, эш булсын, милләткә файда булсын дип тырышамыз.

Салих. Мин болай тырышудан файда булыр дип белмим. Без укыган кеше, аларның наданлыкларына карап, үземезнең эшемезне аларның наданлыкларына муафикъ итеп эшләмәенчә, аларның эшләрен үземезнең белүемезгә карап эшләргә кирәк. Аларны үземез баскан баскычка кадәр күтәрергә тырышырга кирәк.

Муса мирза. Мин дә, вәт, аны беләм. Ул вакытта, вәт, алар берлә дошман булырга кирәк. Алар, вәт, безгә кире күз берлә карый башларлар.

Салих. Карасын. Аюдан курыккан урманга бармый, ди.

Муса мирза. Минем, вәт, җәмәгать бар. Минем, вәт, аларны тәрбия кыласы бар. Вәт, аларны шул ден берлә бутамасаң кузгатыр да хәл юк! Үзенә шулай кирәк икән, шулай итсен. Ник мин, үземнең мазамны күтәреп, аларга каршы килим. Мин аларга шулай-шулай дип кул куеп торган кеби күренәм. Ә эчемнән мин гел сезнең кебек.

Яшь кеше. Анысы шулай да бит, аннан бернәрсә дә чыкмый. Ул бит бу урында таптау гына була.

Салих. Хезмәт итәргә теләсәң, шул авыр йөкне өстерәргә кирәк. Шуны, Иделдә ләмкә тарткан бурлаклар кеби, аны агымга каршы сөйрәргә кирәк. Агым астына ул үзе дә бара.

Муса мирза. Вәт, алар надан: алар бай, вәт, куәт алар кулында; акча алар кулында.

Салих. Бездә гыйлем бар, бездә аңлау бар.

Муса мирза. Шулай, шулай. Вәт, шуның өчен алар безгә үзләренең наданлыгыннан пошлина түләргә кирәк. Безнең гыйлемемез берлә файдаландылармы, безгә процент түләргә кирәк.

Салих. Бу тире сату түгел!

Муса мирза. Шулай ул. Вәт, хәзер мин шул Җамал байга каршы килсәм, ул, вәт, миңа мәңге дошман була. Ул, вәт, хәзер минем юлга киртә сала. Мин аңарга аның яклы күренсәм, мине, вәт, ул үзе кебек күрә. Мин үземне ныгытып җиткәч, вәт, киләм дә, юк, не смей, Җамал абзый! Синеңчә түгел, дим. Бу әле латлау гына! Латламаенча ярамый.

Муллалар сөйләшә башлыйлар. Муса мирза китә.

Салих. Бигрәк былчырак кеше! (Яшь бай башыны селки.)

Хәзрәт. Бунсы булмады!

Шул арада зур подносլар күтәреп китереп чәй урыны хәзерлиләр, самавыр чыгаралар.

Муса мирза. Бу маддәне, Җамал абзый, кабул итикме инде? (Халык дәшми тора.) Бу кирәк инде. Бу тегеләрнең борынына сугар өчен ясалган инде.

Халык. Кабул итик! Кабул итик!

Халык торып йөри башлый. Салих берлә яшь бай бергә торалар. Муса мирза Җамал кода янына килә. Аның янына тагы берничә кеше җыела. Салих берлә яшь бай көлеп торалар.

Муса мирза. Менә әле тегеләр берлә сөйләштем. Аларның күңел каралган, вәт, Җамал абзый! Иман нуры качкан. Вәт, алар безгә мишать итәләр. Әле шуларны үгетләдем. Җен, вәт, бар, дим. Синең җенең кирәкми, ди. Вәт, ул андый сүздән Алла сакласын!

Җамал кода. Алар кяфер инде, кяфер!

Халык. Кяфер, кяфер!

Муса мирза. Вәт, шулар ук миңа дошман булып йөри. Бер яктан тегендә миссионерлары, бер яктан болары. Муса мирзаң чыдасын гына!

Халык. Рәхмәт инде, рәхмәт!

Шул арада бер кеше килеп керә.

Кеше. Хәзрәтләр! Җеназаны алып килделәр.

Муллалар (торып.) Җеназа укып җибәрик инде алай булса.

Мулла. Тәһарәте булмаганыңыз тәяммем генә кылыңыз! Паласка, киемгә тәяммем дөрест дигәннәр.

Берничә кеше кулларыны сугып-сугып тәяммем кылалар.

Хәлфә. Җәмәгать! Тәяммем кылып бетерүчеләрне көтик инде!

Биш-алты кешенең паласлардан тузан чыгарып тәяммем кылуларын туктап көтә башлыйлар.

Пәрдә төшә.

ИКЕНЧЕ ПӘРДӘ

Шул ук өй. Шул ук бүлмә. Өстәл өстендә самавыр вә башка әйберләр беренче пәрдә ахырында хәзерләнгән көе торалар.

Бикә (кешеләр чыгып киткәч тә, сценага каршы ишекне сызык кына ачып карап). Беркем дә калмаган икән. (Сценага чыга. Өстәл янына килеп, әйберләрне, ашамлык-эчемлекләрне урыныннан кузгата башлап.) Әсма! Әсма! Килен! Килен! (Кычкыра. Бер ишектән алъяпма япкан асрау, икенче ишектән килен килеп керә) Тизрәк булыңыз, тизрәк! Хәзер керәләр. Ул ирләр ни, чәй урыны хәзерли беләмени! Иң кадерле әйберләремне муллалар алдына куйганнар бит! (Тегеләр өстәл янына килеп торалар.) Беркөн дә шул муллалар әфлисун, вареньеләремне барысын ашап бетереп киттеләр. (Киленгә.) Нәрсә карап торасың! Күчер әйберләрне! Әллә буны Казан дип белдеңме? (Үзе тәрәзә янына килеп, тәрәзәдән карап.) Варенье савытларыны кодаларга якын җиргә куеңыз. Муллалар алдьша шикәр савыты берлә лимун куеңыз. Как-төшләрне Вахит кода урынына куеп, как-төш урынына чүрәкләр куеңыз!

Асрау берлә килен рәтлиләр.

Килен. Бунда шул, әнкәй, чүрәк бөтенләй юк.

Бикә (тәрәзәнең парыны сөртеп-сөртеп). Алып килеңез!

Асрау. Бүгенге чүрәк юк шул.

Бикә. Кичәге булса ярамаганмыни? Ул әллә нинди гомерендә тамагы туймаган хәлфәләрне бүген генә туйдырырсыңмыни! (Асрау чыгып китә. Килен һаман әйберләрне маташтыра.) Мескен, никадәр бала-чагасын ятим калдырды.

Килен (икенче тәрәзәгә барып). Кара, бик кызык икән! Әнкәй, мин җеназа намазын күргәнем юк иде.

Бикә. Бик якын килмә! Хәзер сәлам бирәләр. Йөзеңне күрә башларлар.

Килен. Юк, әнкәй, бунда тәрәзә парлы.

Бикә. Әнә синең турыңда, ул бит Салих бай угылы. Шулар бит безгә кызларын бирергә теләгәннәр иде. Үзеңне күрмәсен. Киленнәре тай кеби тәрәзәгә атланып ирләр карап тора дип сөйләп йөри башлар.

Килен (бераз чигенеп). Әнкәй! Әнә ул, өченче сафтагы, кырыйдагы карт кем?

Бикә. Ул Жамал кода.

Килен. Шулмыни? Гел кычкырышып торды.

Бикә. Син ал арның сүзләрен тынылап тордыңмыни?.. Башка эшең юк шул. Башка киленнәр кеби кулыңны сызганып аш өеңдә йөрсәң, тыңларга бушамас идең.

Килен. Юк, әнкәй, мин чәй биргәндә генә ишеттем.

Бикә. Ирләр сүзен тыңлау киленнәр эше түгел!

Килен. Әнә сәлам бирәләр. Әнкәй, ул яшь егет кем, әнә синең турында?

Бикә. Сиңа нәрсәгә! Кызыктыңмыни?

Килен (кызарып). Тегеләй генә сорыйм.

Бикә. Керәләр! (Шул арада асрау зур тәрилкә берлә чүрәкләр китереп куя. Бикә тагы өстәл янына килеп, киленнә карап.) Сине аналарың нигә өйрәттеләр? Тагы шул муллалар алдына балымны куйганнар! Бүләк балымны шул бирәннәргә ашатырга гына дип саклаган идем инде! (Урныны алыштыра. Асрауга.) Нәрсә карап торасын? Шәриф абзыеңа теге тай итен китер. (Асрау чыгып китә. Бервакыт варенье алып, киленгә.) Менә шуны теге почмакка куй. Анда бай балалары утыра. Үзеңне уңмаган икән дип гаеп итеп китәрләр. (Бер варенье савытыны карап.) Карасана, нәрсә куйганнар! Мин бит сезгә кура җиләк вареньесы дидем. Сез нәрсә куйгансыз!

Килен. Әнкәй! Анда кура җиләк вареньесен мин таба алмадым.

Бикә. Таба алмаганссың! Таба алмаганссың! Бу шул атаң өе түгел. Бунда күзеңне ачып йөрергә кирәк. Сез мине шулай итеп оятка калдырмакчы буласызмыни? Мә, бар, ал буны. (Килен чыгып китә.) Бернәрсә белмиләр. Аларга берни дә түгел. Минем бит бирәсе кызым бар, өйләндерәсе угылым бар. Аларның ике ятып бер төшләренә керми! (Асрау бик зур агач табак берлә бик куп өелгән тай ите алып кереп өстәлгә куя. Ишектән аяк тавышлары ишетелә башлый. Бикә асрауга карап.) Самавырың нинди! Ичмасам, сөрт азрак! (Үзе китеп, ишектән карап тора.)

Асрау кыз самавыр сөртә. Ишектән баягы халык дөбердәшеп керә. Асрау кыз чыгып китә.

Мулла (сөйли-сөйли керә). Аллаһе Тәгалә Мөнкир-Нәкир җавабын җиңел кылсын инде.

Хуҗа угылы. Яңез, утырыша башлаңыз!

Шул арада ишектән варенье савыты күтәреп килен килеп чыга да, халыкны күреп, бик тиз борылып керә. Бөтен халык ишеккә таба карап тора. Хуҗа угылы ишек янына барып, бик каты иттереп ишекне яба. Берничә кеше җыелып сөйләшәләр.

Берсе. Син күрдеңме?

Янә берсе. Күрдем.

Берәү. Матур бит?

Янә берәү. Күкрәк тә шәп икән! Казан кызлары шулай булучан инде!

Берәү. Юк шул! Бик нечкә, чыра кеби, тотар җире дә юк! Безнең кызлар, ичмасам, кочакка сыймаслык була!

Янә берәү. Өст-баш шәп бит?

Берәү. Казаннар алар киенә белә инде!

Анлар янына хуҗа угылы килеп: «Хушыңыз! Хушыңыз!» Чәй янына китә башлыйлар.

Хәлфә (уз-узенә генә). Ахмак! Ба Җамал икән! Күңелгә вәсвәсә төшерде.

Бар да чәй янына утырышалар. Шул арада тагы килен кергән ишек сызык кына ачыла башлый. Хуҗа угылы барып бик нык шап иттереп яба.

Бер яшь кенә кеше (икенчесенә). Берсен берсе көнли!

Икенчесе. Казан кызлары бит алар, үткен була! Көнләрсең шул.

Өй хуҗасы икенче ишекне барып шап иттереп яба. Хуҗа угылы чәй ясарга тотына. Муллалар ашарга тотыналар. Шәриф бай кулына пычак күтәреп ит ашарга тотына. Бөтен зал авыз чапылдавы берлә тула.

Шәриф бай. Менә, хәзрәтләр, инде шул, элгәреге голямалар шул уку юлында хезмәт иткәннәрдер бит? Без дә менә шулай итеп укырга юл ачуымыз берлә сәләфләргә охшый торганмыз бит?

Хәзрәт. Әйе, әйе. Ибне Хаҗиб ундүрт яшеңдә дәрес укыды дигәннәр.

Шәриф бай. Алай булса, без шул инде сәләфләр юлыннан чыкмаган буламыз. Җамал кода, ишетәмсең?

Җамал кода. Ишетәм, ишетәм! Менә шул, шулай булса да, Кәбир хәзрәтләр, Вәли хәзрәтләр менә бундый убществалар ачмыйлар иде шул. Ярый, хәерле бул-сын инде. Хәзрәтләр гөнаһысын өстләренә алсалар... безнең гавамның эше түгел инде.

Хуҗа. Ашый-ашый сөйләңез!

Хәзрәтләр. Ашыймыз, ашыймыз!

Берәү. Хәзрәтләр! Менә минем бер сүз сорыйсым бар иде.

Хәзрәт. Иә, хуш!

Берәү. Менә инде, хәзрәт, әле китапларда хәзрәти Мусаның таягы бар, диләр.

Хәзрәт. Әйе, әйе! Теләсә аждаһа булган, теләсә җылан булган, теләсә яфрак ярып хөрмә биргән.

Теге кеше. Менә шул агач нинди агач булган инде? Мин әле шуның хакында хәлфә берлә сөйләштем. Ул миңа җавап бирә алмады. Ул инде ысуле җәдит хәлфәсе, бәлки, белми дә торгандыр. Шул, ул таяк, хәзрәт, бит артыш агачыдыр инде? Артыштан бит әле җен кача диләр.

Мулла. Юк, ул оҗмах агачы. Аны Җәбраил фәрештә Адәм атамызга биргән булган. Аннан хәзрәти Мусага калган.

Теге кеше. Алай икән. Бу соң инде, хәзрәт, артыш агачыннан һәртөрле җен, шайтан кача дигәнме инде?

Хәлфә. Әйе, әйе, аның хуш исенә шайтан чыдый алмас дигән. Аның исенә шайтанның йомыркасы чери.

Салих (тагы укый). «Правлениягә һәм дә ревизионный комиссиягә сайлаулар вә башка җәмгыятьнең эшләре җәмгыятьнең гомум мәҗлесендә каралачаклардыр. Һәм дә күп тавыш алган кешеләр сайланган хисап кылынып, аз тавыш алганнары сайланмаган хисап кылыначак, һәм дә күп тавыш алган эшләр җәмгыять тара-фыннан кабул ителгән хисап кылыначаклардыр».

Җамал кода. Ул ни дигән сүз? Менә хәзрәтне сайламакчы булырмыз. Ул аз тавыш алса, ул сайланмасмыни? Ул мөселманлыкмыни?

Салих. Әйе, хәзрәт аз тавыш алса, сайланмаган була шул!

Җамал кода. Ул, хәзрәтләр сайланмагач, ул нинди мөселман җәмгыяте була ди инде!

Салих. Ул хәзрәтләр сайланмаган мөселман җәмгыяте була.

Халык. Андый җәмгыять кирәкми, кирәкми! Без хәзрәтләрдән калмыймыз!

Салих. Җәмгыятьләрдә башкача булмый. Алай булгач, ничек иттереп сайларга кирәк?

Җамал кода (Салихка). Менә син күп тавыш алсаң, син сайланган буламсың?

Салих. Әйе, мин күп тавыш алсам — мин, син күп тавыш алсаң — син!

Берәү. Алай булгач, син үз дуст-ишеңне җыярсың да үзеңне сайлатырсың.

Салих. Шулай шул. Син дә үз дуст-ишеңне җый да, син үзеңне сайлат.

Теге кеше. Миннән булмый. Минем үз эшем бар.

Җамал кода. Минем берлә синең хакта шулай да булсын. Бу хәзрәтләр хакында ничек алай итәргә ярый? Ул бит хәзрәтләрне мыскыл итү була! Әһле голяманы аяк астына таптау була! Бу бит, әлгаязе билла, көфер була!

Хәзрәт. Әйе, әйе!

Җамал кода. Бөтен мөселманның голямасы мөселман җәмгыятенә сайланмасын, имеш тә, әллә нинди тарбалаклар сайлансын, имеш!

Салих. Хәзрәтләр сайланмасын дигән кеше юк, сайлансын. Әгәр халык аларны ярата икән, аларга шар салырлар, аларны сайларлар. Яратмый икән, сайламаслар.

Җамал кода. Соң, син хәзрәтләргә шар салырсыңмы?

Салих. Минме? Мин — юк!

Җамал кода. Менә әйтеп тә бетерде! Менә ул вакытта шул шуның кебиләр әллә ни чикле җыелырлар да, хәзрәтләрне төшереп калдырырлар.

Салих. Хәзрәтләр дә үзләре кебиләрне җыйсыннар да безне төшереп калдырсыннар.

Мулла. Юк инде, бу маддә әһле нифакъның таралуына сәбәп булыр.

Муса мирза. Минемчә, җәмәгать, бу бик кирәк маддә. Вәт, без хәзрәтләрдән башка тора алмаганны беләмез. Без аларны үземез сайлыймыз.

Хәзрәт. Ярый, мирза әфәнде, сез шулай. Замана хәзер үзгәрде, төрле кеше бар. Безнең дусттан битәр дошман күп.

Җамал кода. Тагы, җәмәгать, әле менә ни бар икән. Ул инде күп тавыш берлә кабул ителер дигән. Менә шундый кешеләр җыелырлар да, анда әһле голяма да булмагач, күп тавыш берлә хатын-кыз качмаска ясарлар. Без шуңарга риза булыйкмы инде?

Бөтен кеше киленнең ишегенә борылып карый.

Бер бай. Буңда бернәрсә дә юк инде. Җәмгыятьнең мәгънәсе шул-шул инде. Халык бер-бер кешен ератса, аны сайлый, яратмаса — юк!

Җамал кода. Ул чын мөселман булса дамы?

Бай. Чын мөселман булса да. Шуның өчен, сайланасы килгән кеше халыкка ярарга тырышырга кирәк.

Берәү. Җәмәгать! Әле бунда тагы куркынычлы җире бар. Безнең җәмгыятькә миссионерлар язылырлар да, үзләре теләгәнчә күп тавыш берлә эш йөртә башларлар. Менә тотарлар да мәктәпләргә урысча укытырга ясарлар. Без шуның берлә үземезгә бәла генә алмыйк!

Җамал кода. Тагы, тотарлар да, күп тавыш берлә безнең мәктәпләремезгә тәре куярга ясарлар!

Берәү. Тагы, менә аларның пасхаларында чучка ите берлә авыз ачу бар инде. Алар безнең мәктәпләргә чучка ите кертерләр дә, күп тавыш берлә балаларны шуны ашарга ясарлар. Аннан элгәре уенчык итеп кенә, аннан ары чынлап та чиркәүләренә алып китә башларлар. Без шуңарга риза булыйкмы инде?

Халык. Юк, юк! Бу кирәкми!

Теге кеше. Руза вакытында күп тавыш берлә балаларны руза тоттырмаска ясарлар.

Мөәззин. Куркыныч хәлләр инде!

Яшь бай. Монда, җәмәгать, сезне әлләниләр сөйләп куркыттылар. Имеш, алар күп кеше, безнең җәмгыятькә язылып, үзләренчә эш йөртмәкче булалар, имеш! Элгәре алар язылмыйлар әле, язылсалар бик ярар иде. Аларның үз эшләре башларыннан ашкан. Аннан, язылалар икән, алар ун язылса, без егерме язылырмыз, алар егерме язылса, без кырык язылырмыз. Шулай итеп, аларны җиңәрмез. Тагы, алар языла да икән инде, ул вакытта, алар безнең балаларның рузасын ачтыру, безнең балаларга чучка ите ашату кеби куркулар бик урынсыз куркулар. Алар бит миссионер булса да, алар шайтан түгел. Аларга синең руза тотмавыңнан, биш вакыт намаз укымавыңнан файда юк. (Халык тавышлана.)

Мулла. Бар инде, бер мөселманның күңеле каралуга алар шатлана инде.

Җамал кода. Шатлана, шатлана! Менә үземездә тора торган еврей генә әле, кем булсын, шул, әле менә Казанда мөселман кызлары гимназияләрдә укыйлар дип шатланып сөйли.

Халык. Юк, кирәкми! Кирәкми!

Муса мирза. Юк, бу маддәне, җәмәгать, без ташларга кирәк. Теге каһәрләр, бу Муса мирзага аяк чалыйк дип килеп язылып, чынында безне хур итмәсеннәр!

Халык. Шулай, шулай!

Берәү. Буның урынына «Правления әһле исламның мәслихәт күргән эшен эшләр, әһле исламның мәслихәт күргән кешесе сайланыр, әһле голямага юл бирелер» дияргә кирәк.

Халык. Шулай, шулай! (Яшь бай сөйләргә тели.)

Салих (яшь байга). Тимә, үзләре теләгәнчә кылынсыннар. (Яшь бай утыра.)

Җамал кода. Шулай кирәк, шулай! (Салихка.) Син шуны яз!

Салих. Җәмәгать, сон шуңарга ризамы?

Халык. Риза, риза!

Муса мирза. Син, Салих әфәнде, аны тагы укып кара әле!

Салих (укый). «Җәмгыятьнең правлениесенә әһле исламның мәслихәт күргән кешесе сайланыр. Әһле голямага юл бирелер. Правления әһле исламның мәслихәт күргән эшләрен эшләр».

Мулла. Әһле голяманың төрлесе бар бит. Әүвәл бит пәйгамбәребез заманасында да монафикълар булган. Менә шунда әһле голямадан элек «сөннәт юлында гамәл кыла торган» дигән сүзне арттырырга кирәк.

Җамал кода. Шулай, шулай! Хәзрәтләр авырга алмасын, мулла-мөәззин арасында да төрлесе бар.

Салих. Алай булса, менә болай инде. (Укый.) «Җәмгыятьнең правлениясенә әһле исламның мәслихәт күргән кешесе сайланыр. Сөннәт юлында гамәл кыла торган әһле голямага юл бирелер».

Тавыш. Яхшы, яхшы!

Муса мирза. Шуның берлә беттеме инде, Салих әфәнде?

Салих. Бетте!

Муса мирза. Алай булса инде, хәзрәтләр, тагы бер фатиха бирегез инде!

Хәзрәт. Яңез! (Кул күтәрәләр.) Аллаһе Тәгалә һәр мөэмин-мөселманга җиде оҗмах ишеген ачык кылсын! (Халык: Амин!) һәммәмезгә оҗмах нигъмәтләрен на-сыйп кылсын! Һәммә мөэмин-мөселманга кочышырга насыйп кылсын!

Халык бик кычкырышып: Амин! Битләрен сыйпыйлар. Киленнең ишеге тагы сызык кына ачыла.

Муса мирза. Салих әфәнде! Син аны инде акка яз. (Халыкка.) Менә инде Салих әфәнде язсын да, җәмәгать, куллар куярмыз инде.

Халык. Әйе, әйе!

Тагы чынаяк тавышлары, чәй тагы куәтләнә. Салих читкә утырып яза.

Муса мирза. Менә инде, җәмәгать, Аллага шөкер, җәмгыятемез дә булды. Инде менә шунда теге каһәрләргә сер белгертмәскә кирәк. Әле берсе миңа әйтә: «Син, Муса Сапиич, үзең мөселманнар өчен тырышасың, алар сине эшкә дә санамыйлар, алар сине городской Думага гласный иттереп тә сайламадылар, ди. Алар сине гел читкә кагалар, син безнең якка чык, без сине күккә күтәрермез»,— ди. Мин дидем: «Ни смей безнең мөселманны хурларга! Сайламасалар, минем үземдә сәбәп булгандыр, дидем... Менә син бу сайлауны карап тор...» Шуннан үзе дә яшен суккан шайтан кебек китте дә, тагы бер каһәренә барып шыпыр-шыпыр сөйләргә тотынды... Ул мине Думага сайлатмас өчен юл эзли икән! Менә, вәт, әле нишләргә тырышалар!

Берәү. Әйе, әйе, жәмәгать! Теге вакытта Муса мирзаны сайламаенча хата иттек. Бу юлы сайлыймыз, Алла теләсә.

Халык. Сайларга кирәк, сайларга!

Муса мирза. Вәт, мин шунда теге каһәр миссионерларның минем сайланмавыма шатлануына, вәт, хурландым. Вәт, губернаторда миссионерлары җыелып бәйрәм иттеләр. Мин эчемнән «ярый», дидем. Мин, дидем, киләсе Думага сезнең ашыңызга таракан булырмын, дидем.

Халык. Хата булды, хата булды!

Муса мирза. Менә шул, җәмәгать, шундый эштә уйлашырга кирәк. Менә вәт, инде хәзер безнең җәмгыять булды. Бөтен мөселманның җәмгыяте булды. Ул, вәт, те-геләрнең борынына сукты инде. Вәт, алар хәзер белгәч тә, бөтен теше-тырнагы берлә, буның председателе Муса мирза булмасын иде, диерләр. Менә, вәт, әле кая эшләр бара!

Берәү. Шул кяферләргә үч итеп Муса мирзаны сайлыйк!

Халык. Сайлыйк, сайлыйк!

Хәзрәт. Әйе, әйе! Мирзаны сайлыйк, мирзаны!

Муса мирза. Мин, җәмәгать, мине сайлаңыз димим. Әле тик теге каһәрләрнең мине җен дошманы күрүләрен генә әйтәм.

Салих (кулына бер табак кәгазь күтәреп килеп). Язып бетердем.

Муса мирза. Алай булса, хәзрәтләр, бу тагы бер укысын.

Халык. Укысын!

Салих (укый). «Җәмгыятьнең максаты хак мөселманның, («хак мөселман»нан морад: әһле голяманы игътибарга алучы, сәләфе салихин юлы берлә йөрүче, ата-ана фатихасын алучы, байларның рөхсәтеннән башка эш башламаучы) мохтаҗ тарафларына ярдәм итмәктер».

Халык. Бик яхшы, бик яхшы!

Җамал кода. Бунын әгузе бисмилласы юкмыни? (Муса мирзага.) Бу, мирза, бисмилласыз буламыни?

Халык. Куй, куй! «Әгузе бисмилла» куй! Куй!

Бер мулла. Әйе, бисмилласыз башланган эш тәмам булмыйдыр, ди.

Салих («әгузе бисмила» яза. Яңадан укый башлый.) Икенче маддә. «Шул максатны тутырыр өчен җәмгыять «Бәдәвам» һәм «Әбҗәд» укыла торган мәдрәсәләр ачарга, кичке сабаклар ясарга, зур вә кечкенәләр өчен һөнәр өйрәтергә юл ачачак, һәм дә кирәкле китаплар бастырырга тырышачак».

Җамал кода. Бунда ник «Бәдәвам» дигәне калган! Яз, яз! Ник калдырдың?

Халык. Яз, яз! (Салих аптырап тора.)

Муса мирза. Яз, Салих әфәнде!

Салих (тагы укый). «Һәм дә «Бәдәвам»ны бастырырга тырышачак».

Җамал кода. «Тырышачак» димә, «бастырадыр» диген!

Халык. Әйе, әйе!

Салих (төзәтә), «һәм дә «Бәдәвам»ны бастырадыр». (Укый.) Өченче маддә. «Член булыр өчен елына ун сум түләү тиештер. Гомерлек член буласы килгән кешеләргә берьюлы өч йөз сум түләргә тиештер». Дүртенче маддә. «Җәмгыятьнең эшләрен карар өчен ун кешедән мөрәккәб бер правления сайланачактыр һәм дә расходларын тикшерер өчен өч кешедән мөрәккәб ревизионный комиссия сайланачактыр». Бишенче маддә. «Правления әһле исламның мәслихәт күргән эшен эшләр һәм дә правлениягә әһле ислам муафикъ күргән кешен сайлар. Сөннәт юлында гамәл кыла торган әһле голямага юл бирелер».

Хуҗаның угылы тагы торып китеп ишекне бик нык яба. Салих туктап тора.

Муса мирза. Беттеме, Салих әфәнде?

Салих. Бетте.

Муса мирза (кәгазьләрне алып). Менә яңез инде, хәзрәтләр, кул куйыйк.

Муллалар. Мирза, син үзең куй инде!

Муса мирза. Миңа, хәзрәтләр, сездән узып кул куярга ярыймы соң! Сез, вәт, җен башлыклары.

Хәзрәт (муллаларга). Куйыйкмы инде, җәмәгать? Буннан андый-бундый перепись-фәлән, урысча укытулар, китап җыюлар килеп чыкмас бит инде, Муса мирза?

Муса мирза. Бунда булганда бернәрсә булмас!

Халык. Куй, хәзрәт, куй!

Хәзрәт кул куя. Аның артыннан мулла куя. Аның артыннан тагы мулла, тагы бер карт бай, артыннан Шәриф бай, аның артыннан Җамал кодага бирәләр. Халык тик тора.

Җамал кода (озак кына карап, Салихка). Ник «әгузе бисмилла»дан соң «әбҗәде» юк?!

Халык (шаулап китә). Ник юк?!

Муса мирза. Яз! Яз! (Салих көлеп яза башлый.)

Җамал кода. Гаиб ирәннәренең исемен калдырырга ярамый! Шундый зур эштә әбҗәдсез ярыймы соң! Ул кяферләргә керә алмаска койма булып тора. (Казаки астыннан муенына таккан зур бөтине күрсәтеп.) Менә, әлхәмдүлиллаһ, 47 ел тәмам. Бер авыру күргәнем юк.

Салих. Язып бетердем.

Җамал кода (алып, күзлеген киеп укый). Әбҗәд, һәүвәз, хоттый, кәләмән, сәгъфәс, коришәт... (Шуннан кәгазьне утка каршы тотып карый. Бик озак карап торгач.) Җәмәгать! Бу нәрсә?! (Кәгазь эчендә ут яктысында күренгән гербны күрсәтеп.) Бу ни бу?!

Халык бар да чәй яныннан торалар. Ишек тагы ачыла төшә. Берсен берсе бөрешеп кәгазьне карарга тотыналар.

Берсе. Кош сурәте, кош сурәте!

Янә берсе. Тәресе бар, тәресе бар! Менә, менә! (Төртеп күрсәтәләр. Салих кәгазьне алып карый.)

Муллалар. Бу ни бу, бу ни бу?! Сез шулай безне алдап кул куйдырып урыс итмәкче буласызмыни?!

Җамал кода. Аңдук, җәмәгать, бунең арты бозыктыр, дидем!

Халык (дулый). Менә ышан! Менә ышан! (Салихлар аптырап торалар.)

Шәриф бай. Соң, анда кош булса ни була?

Җамал кода. Ишеттеңезме? Кош булса ни була, ди! Сиңа тәресе булса да шулайдыр! (Халык тавышлана.)

Муса мирза. Җәмәгать! Бу начар эш. Бу теге каһәрләр эше булды. Вәт, мөселман дип Салих әфәндегә ышанган идем. Менә яшьләргә ышан!

Халык (Салихка). Син безне урыс итәргә кул куйдырдыңмы?! (Салих янына йодрыкларыны төеп киләләр.) Ник дәшмисең?! Безне урыс ясамакчы булдыңмыни?

Берәү (шул арада). Аллага шөкер, әле кул куеп өлгермәгән идем!

Берсе. Бир кәгазьне, бир кәгазьне! Ул яшерергә тели! Кул куйган кәгазьләрне яшерергә тели! Ул яшереп тегеләргә бирергә тели! Җәмәгать, харап буламыз!

Халык. Бирмә! Бирмә!

Салих кулыннан кәгазьне тартып алалар да, барысы да: «Минем кулым бар, минем, мин кырам!» — дип кычкырышалар. Берсе-берсе берлә тартышып, кәгазьне ертып бетерәләр.

Җамал кода (вак-төяк ертык кәгазьләрне алып, тагы ерткалап Салихның битенә бәрә.) Мә, кара йөз, убществаңны!

Халык. Сөяген көл итик!

Салихка таба барысы да киләләр. Йодрыкларыны йомарлыйлар. Яшь фикерлеләр сцена буена яшеренәләр. Салих тик катып тора. Ишектән хатыннар башы күренә.

Пәрдә төшә.

ИСКӘРТМӘ

Җәмгыять – Комедия Казанда «Әхмәтгәрәй Хәсәни вә шөрякәсе» наширлегендә И.Н.Харитонов типографиясендә 1911 елда басылып чыга. Сигезтомлыкта 3 нче җилд, 1 нче китап. 56 бит. Петербург цензурасы тарафыннан «Кыямәт» белән бергә бу пьесага да «сәхнәдә куярга уңайсыз» дип мөһер сугылса да, бу үткен сатирик комедия шул басылган елда ук тамашачыга күрсәтелгән. «Сәйяр» труппасы аны беренче булып 1911 елның 14 октябрендә Казанда Яңа клуб сәхнәсендә куя. (Йолдыз, 1911, 13 октябрь). Азәрбайҗан драматургы, җәмәгать эшлеклесе Н.Нариманов режиссерлыгында Әстерханда уйнала (Идел, 1911, 25 ноябрь). Сәхнәдә уйнарга цензураның рөхсәте булмау, голяманың бик шаулавы тәэсир итми калмый, «Кыямәт» тә, «Җәмгыять» тә тамашачыга аз күрсәтелә.

Әсәр «Зиндан» җыентыгында басылды. Текст 1911 елгы басмадан алынды.

АҢЛАТМАЛАР

Каргалы юлы – хәзерге Чистай районына кергән Каргалы авылы район үзәгеннән көньяк-көнчыгышка таба 25 км. ераклыкта, элек-электән Казан белән Оренбургны тоташтырган олы юл өстендә урнашкан. Г.Исхакый әсәрдә шул юлны күз алдында тоткан булырга мөмкин. Хәзер монда автомобиль юлы үтә.

Зикер – Алланы искә алу догасы.

Миссионерлар – башка диндәге халыклар арасында үз динен тарату өчен христиан чиркәве тарафыннан әзерләнгән руханилар. 16 гасырда христиан монастырьлары Идел буенда яшәгән халыкларны, 18 гасырда һәм 19 гасырның башында Себер һәм Кавказ халыкларын христианлаштыру буенча миссионерлык эшен бик көчәйтеп җибәрәләр. Россиядә миссонерлык эше рус булмаган халыкларны көчләп чукындыру һәм монастырь колонизациясе белән, шулай ук төрле секталарга каршы көрәш белән бәйле була. 1867 елдан татарларны чукындыру эшләрен Казандагы Изге Гурия җәмгыяте алып бара. Россия буенча гомум христианлаштыру эшләре белән Синод җитәкчелек итә.

Сенат – элекке Россиядә: югары хөкем – суд инстанциясе сыйфатында шикаятьләрне карый торган һәм дәүләт аппаратына күзәтчелек итә торган югары хөкүмәт органы.

Сәләфе салихин – үткән замандагы изге кешеләр.

Шәрик – мәдрәсәдә бергә укыган иптәш.

«Һәфтияк» – китап исеме; Коръәннең җидедән бер өлеше.

Әбҗәд – борынгы гарәп әлифбасындагы хәрефләр тәртибен күрсәтү өчен ясалган мәгънә белдерми торган сүзләрнең беренчесе һәм шул сүзләрнең барысының исеме (бу сүзләр: әбҗәд, һәүвас, хоттый, кәләмән, сәгъфәс, коришәт, сәхоз, зазог. Бу сүзләрдәге тартыклар тәртибе берлеләр, унлылар, йөзлеләрне һәм ахыргы «2» мең санын белдерә.)

Вирдләр – йоклар алдыннан укый торган догалар; Коръән аятьләре.

Каза кылу – үз вакытында үтәлмәгән эшне үтәп өстән төшерү.

Окружной суд – революциягә кадәрге Россиядә: ике-өч өяздән торган округта эшли торган суд органы.

Әндәлес (Андалусия) – Көньяк Испаниядә тарихи бер өлкә: күбрәк халкы гарәпләр булган Кортоба (Кордова), Гарната (Гранада) шәһәрләре борынгы гарәп культурасы үзәкләре булганнар.

«Җәлән яҗмину», «дараба ядрибу», «хәмидә йәхиму» – биредә сүз гарәп фигыленең төрләнү рәвешләре турында бара.

«Әхтәри» – («Әхтәри Кәбир») – гарәпчә-төркичә зур сүзлек. Казанда 1902, 1905, 1913 елларда басылып чыккан.

Маза китәрү –тынычсызлау, борчу, йөдәтү.

Тәяммем – су булмаганда кулны туфракка яисә башка әйбергә сугып тәһарәт алу хәрәкәтләре ясау.

Сәлам бирү – намаздан чыгу рәвеше. Ике як тарафка карап (ике фәрештәгә) «Әссәламе галәйкем вә Рәхматуллаһ» дип әйтелә.

Мөнкир-Нәкир – мәетне күмгәч, кабердә сорау алучы фәрештәләр.

Хәзрәти Мусаның таягы бар, диләр... теләсә җылан булган, теләсә.... дини ривайәт буенча, Муса пәйгамбәр Мисыр Фиргавене янына барып, Фиргавенне иле белән хак дингә өнди, кол ителгән Бәни-Исраил халкын азат итүен сорый. Фиргавен күнми. Могҗиза өчен Муса пәйгамбәр таягын җиргә куя, бу таяк шунда ук аждаһага әверелә. Кулы белән тиеп,

Муса пәйгамбәр аны тагын таякка әверелдерә. Фиргавен кушуы буенча, сихерчеләр, мәйданга килеп, агач һәм җепләрен ыргыталар. Бу әйберләр еланнарга әверелә. Әмма Муса пәйгамбәр таягын җиргә салып, аждаһа итә. Бу аждаһа сихерчеләрнең еланнарын ашап бетерә. Моны күреп торган сихерчеләр Муса пәйгамбәргә иман китерәләр. Алла тарафыннан Муса пәйгамбәргә бирелгән бу тылсымлы таяк («Гасаи мөбарәк») сурәте ясалган һәм дога язылган шәмаил дә бар.

Артыш агачы – җимеше медицинада кулланыла торган, һәрвакыт яшел ылыслы куак яки агач; русчасы: можжевельник.

Җәбраил – пәйгамбәрләргә Алланың вәхиләрен-хәбәрләрен җиткереп торучы фәрештә.

Үрмәкүч белән күгәрчен оҗмахка керерләрме икән инде? – Мөхәммәд пәйгамбәр дусты Әбүбәкер (Рәсүлебезнең хатыны Гайшәнең әтисе) белән Мәккәдән Мәдинәгә күчкәндә, арттан куып килгән кяферләрдән качып, Мәккә янындагы Үгез тавына менәләр һәм шул таудагы мәгарәгә керәләр. Мәгарә авызына Алланың әмере белән Үрмәкүч шунда ук пәрәвез корып куя, ә Күгәрчен, оя ясап, йомыркалар сала. Куып килгән кяферләр, үрмәкүч пәрәвезен, күгәрчен оясын күреп, бу мәгарәгә кешеләр кермәгән икән дип уйлап, ары узып китәләр. Биредә шул риваятькә ишарә.

Хәзрәти Галинең Дөлделе –Гали хәлифә атланып йөргән канатлы ат.

Пасха – яһүдиләрдә: яһүдләрнең Египет коллыгыннан чыгуы истәлегенә язын үткәрелә торган дини бәйрәм. Христианнарда: Иисус Христосның үлгәннән соң терелү көне истәлегенә яз көне, көн белән төннең тигезләнүе узгач беренче якшәмбедә үткәрелә торган дини бәйрәм.

Руза – ураза; ислам динендә билгеләнгәнчә, таңнан шәфәкъкача ашау-эчүдән, бозыклыклардан, яман гадәтләрдән тыелу. Ураза тоту мөселманнар өчен фарыз санала. Шәригать рамазан аенда 30 көн ураза тотарга куша.

Сөннәт – бу урында: мөселманнар үз итәргә тиешле Мөхәммәд пәйгамбәр сүзләре һәм эшләре.

Перепись-фәлән, урысча укытулар, китап җыючылар килеп чыкмас бит инде? – перепись – бу урында: халык санын алу. 18 гасырга кадәр Россиядә халык санын алу эпизодик характерда була. Мәсәлән, «Писцовые книги» – җан исәбен алу һәм милек исәбен язып бару кенәгәләре булган. 18 гасыр башында аларны «Ревизияләр» алыштырган. Соңырак кешеләрнең тууын, үлүен, өйләнешүләрен руханилар да теркәп бара башлаганнар. Ләкин халыкны исәпкә алуның бу төрләренә төрле дәрәҗәдә кимчелекләр, төгәлсезлекләр хас булган. 1897 елдагы халыкны исәпкә алу элеккеләренә караганда тулылыгы, Россиянең бөтен территориясен дә хисапка алуы белән аерылып торган. Исәпкә алу кәгазендә 14 сорау язылган булган.

18 гасырда Идел буе татарларын көчләп чукындыру куәтле төс ала. Шул чорга гомум халык исәбен алу да туры килгәнлектән, татарлар ул вакыйгаларны бер-берсе белән бәйләп караганнар. Г.Исхакый бу хакта үзенең «Ике йөз елдан соң инкыйраз» әсәрендә дә яза. Көчләп чукындырулар аркасында халыкта һәр яңалыктан, хәтта русча һәм җәдитчә укытудан да курку көчле була. Бу комедиядә автор яңа төзелгән җәмгыятьнең низамнамәсенә имза куюдан шөбһәләнүне дә шул ук «перепись» белән бәйләүләренә ишарәли.

Гаиб ирәннәр – «кырык газизләр» дип тә йөртелә, күзгә күренмичә генә кешеләргә изгелек эшләп йөрүче затлар.

Мөтәгассыйб– фанатик.
Бидгать – ярамый торган эш.
Әһле голяма – гыйлемле кешеләр; бу урында: муллалар.
Аяк үзрә – аягүрә.
Бәдиһи – ап-ачык.
Ләгу-ләһәб – уен-көлке.
Лөгать – бу урында: сүз.
Шәргы шәрифкә мохалиф – изге шәригатькә каршы.
Гарыз – теләк.
Фасид – бозык.
Ысуле җәдид мәктәбе – яңача ысул белән укыта торган мәктәп.
Муафикъ – туры килгән, яраклы.
Мохалиф – каршы килә торган.
Маддә – статья (законда, уставта), параграф.
Әлфазә мөтәрадифә – мәгънәдәш сүзләр, синонимнар.
Тәэмин – инану.
Мөштәкъ – ясалган, чыгарылган.
«Хак мөселман»нан морад – «хак мөселман» дигән сүз ул...
Низамлы – режимлы, тәртипле, кагыйдәле.
Әһали – кешеләр, халык.
Прашения (прошение) – үтенеч, гариза.
Китабтан морад – китап дигән сүз ул...
Рәдде нәсара – христианлыкны кире кага торган.
Һидайәт – туры юл.
Моназарә – бәхәс, сүз көрәштерү.
Шәргы шәриф – изге шәригать.
Мәмнугъ – тыелган.
Лөгать – бу урында: сүз.
Истигъмаль кылыну – кулланылу.
Латлап – җайлап, рәтләп.
Как-төш – чәкчәк.
Ба җәмал – матур, чибәр.
Гар тишеге – тау тишеге, мәгарә.
Ихтиляф – фикер каршылыгы.
Мөстәххикъ – лаеклы.
Мөрәккәб – төзелгән.
Әлгаязе билла – Алла сакласын.
Хурелгаеннәр – матур күзле хур кызлары.

Чыганак: Исхакый Г. Әсәрләр. 4 том. - Казан:
Татарстан китап нәшрияты, 2003. Б. 251-284.

Текст, искәртмә һәм аңлатмаларны әзерләүче: Лена Гайнанова.